

АЛТЕРНАТИВНИ МЕТОДИ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА ГРАМАТИКА

Габор Л. Балаж

(Balázs L. Gábor, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Szláv Filológiai Tanszék
H-6722 Szeged, Egyetem u. 2.)

Историческата граматика на българския език е доста богата, за да снабдява специалистите с интересни въпроси още дълго време. Основните проблеми са отдавна известни, заедно с многобройните езикови данни, но не може да се говори за единството на методи в различните области на тази наука. Не случайно Вл. Георгиев през 1969 г. пише: „Има известни постижения [...] в проучванията върху диахронната славянска фонетика и фонология. В областта на диахронната или историческа морфология обаче няма почти никаква значителен напредък от времето на младограматизма. Тук все още липсват съществено нови методи на изследване.“¹ Именно книгата на академик Георгиев *Основни проблеми на славянската диахронна морфология* е първата крачка към създаването на един общ модел за решаването на въпросите на българската историческа граматика. Вместо доминиращите до тогава фонетични обяснения и прекалено широката употреба на аналогията като всемогъщ принцип, той се опитва да разкрие най-общите морфологични (морфематични) закономерности, управляващи значителни по количество и влияние промени във флексивната система. Една от главните причини, предизвикващи такива промени, Георгиев търси в профилактиката на морфологичния развой на езика: неподходящата (или нетърпима) *омонимия* трябва да се неутрализира с пренасяне на окончания от един склонитбен тип в друг.² Омонимията (или синкретизъм) на падежите всъщност представлява неутрализация на изходните *опозиции* между тях, а проблематиката на граматичните опозиции, както е известно, е един от главните проблеми на структурната граматика. Своите положения българският учен илюстрира с конкретни примери, предимно чрез съдбата на такива морфемни, чийто произход е незадоволително обяснен в научната литература. Макар че в теорията на Георгиев има спорни моменти, като например трактовката на т. н. изразни срички или дефиницията на езиковата аналогия, неговият модел е първият, който борави с дадените въпроси цялостно, в духа на структурализма, упражняващ такава значително влияние върху езикознанието на ХХ век изобщо.

¹ Георгиев 1969, 3.

² Георгиев 1969, 33.

Изследванията в областта на българската историческа граматика получават нов гласък от теоретичната статия на В. К. Журавлев *Введение в диахроническую морфологию*.³ Тази работа отразява силното влияние на пражката лингвистична школа, преди всичко идеите на Р. Якобсон. Журавлев смята, че стремежите към разкриването на причините и механизма на езиковите промени са най-ефективни, ако се насочват към системата от опозиции на определено езиково равнище. Продължавайки своите наблюдения, руският лингвист разработва своеобразна теория за динамиката на граматическите опозиции в една своя статия, издадена в 1977 г., *Die Dynamik baltoslavischer Oppositionen*.⁴ Там той споменава между другото и съдбата на българското склонение, по-конкретно появата на чисто предложни конструкции на мястото на старите падежни окончания. Тази проблематика Журавлев много по-подробно анализира в книгата си *Диахроническая морфология*,⁵ където той ѝ посвещава цял раздел.⁶ Журавлев установява, че въпреки фундаменталните изследвания и обширната литература, все още остава неясен самият механизъм на загубата на склонението, и не е ясна основната причина на тази загуба. Той изтъква недостатъците на ранните опити на Ягич, Миклошич, Милетич и Мейер да обяснят причините на прехода към аналитизъм фонетически. Руският езиковед също изключва определящото влияние на други балкански езици, което предполагат някои специалисти, тъй като българският език винаги е бил по-скоро епицентърът, а не реципиентът на много балкански езикови явления. Журавлев обръща вниманието ни върху едно, според него ново обстоятелство, което той определя по следния начин: загубата на падежа е постепенното прекратяване на противопоставянията и усилването на неутрализацията до пълната конвергенция на единиците в плана на изразяването. Позовавайки се на йерархията на неустойчивостта на падежните флексии, установена от Ст. Стойков, авторът добавя, че дадената йерархия по неговата теория за динамиката на морфологичните опозиции никак не е случайна. Тя е тясно свързана с йерархията на неутрализиращите се опозиции, които са изисквали потвърждение. Това са опозициите, неутрализирали се в парадигмата на двойствено число, т. е. N:A, G:L и D:I. Където силата на тези опозиции по някакъв начин успешно се е пазела, са останали и съответните падежни флексии. По принцип всяка слаба опозиция може да изчезне. В историята на българския език това е вътрешният стимул за загубата на опозиции относно творителен, местен, родителен и дателен падеж. По-ранното изчезване на местен и творителен падеж е свързано с

³ Журавлев 1976.

⁴ Žugavlev 1977.

⁵ Журавлев 2004.

⁶ Журавлев 2004, 145–171.

тяхната семантика: като „конкретни“ падежи, те са можели да предават своите функции чрез предлози по-рано, отколкото останалите косвени падежи. Към XV век винителен падеж постепенно е придобил функциите на другите падежи и по такъв начин той е станал общ падеж.⁷ Уместно е да отбележим, че описаните от Журавльов процеси почти точно съответстват на положенията, изложени в 1957 г. от Ив. Дуриданов,⁸ който още добавя: „Функционалното разширение на винителния падеж същевременно е водело до неговото изчезване, особено когато е започнал да измества и именителния падеж в свойствената само нему синтактична служба.“⁹ В същата си статия Дуриданов засяга, макар и кратко съотношението между промените на българското склонение и появата на членните форми, когато пише: „Развоят на членната форма в български е факт, който не може да се разглежда изолирано от въпроса за промените в старото българско склонение. Характерна особеност на задпоставения член е, че той обикновено се свързва много по-тясно с падежната флексия на името и губи напълно самостоятелния си характер на отделна дума, докато предпоставеният член запазва до голяма степен самостоятелността си спрямо името.“¹⁰ Журавльов подробно се занимава с проблематиката на българския задпоставен член в споменатата книга, и разглежда ролята на този фактор за морфологичните промени при имената. Върху материал от диалектите той изгражда типологията за склонението на членните форми и установява, че в някои диалекти се скланя и името и членът, в други се скланя или само името, или само членът, докато в останалите диалекти не се скланя нито името, нито членът. Сумирайки своите наблюдения, Журавльов изказва мнението, че загубата на склонението и развоят на задпоставения член в българския език са явно взаимнозависими. Двете тенденции са вървели като че ли една срещу друга. От една страна, е действала тенденцията към премахване на различията в дублирането на формалните показатели вътре думата. Падежните форми на члена са взели на себе си функцията за изразяването на падежните отношения на името. Журавльов забелязва, че ситуацията е типологически сходна в съвременния немски език, и загубата на склонението в английския език по принцип е минала по същия начин, както в българския.¹¹ В съгласие с мнението на Й. Вахек, според което при свободен словоред или при постпозитивно определение съгласуването е практически необходимо, той подчертава, че заедно с оформянето на строгия словоред и подвижната флексия, в българския език намалява необходимостта

⁷ Журавлев 2004, 148–151.

⁸ Дуриданов 1957.

⁹ Дуриданов 1957, 267.

¹⁰ Дуриданов 1957, 263.

¹¹ Дуриданов 1957, 159.

от съгласуване, т. е. при избора от изменяеми и неизменяеми форми на члена и името все повече вероятност за употреба получават неизменяемите форми. Отсъствието на падежните форми по такъв начин се компенсират от предлози, за разлика от формите за род и число, които нямат такава компенсация. Всичко това, смята Журавльов, е било съпровождано от процесите на неутрализация на падежните опозиции.¹² Като анализира развоя на системата на прилагателните имена, особено определените форми от типа на *добры-и*, авторът заключава, че флексите тясно са се срастнали с основите и изцяло са загубили относителната автономия на бившия задпоставен член. Новите членни форми на българските съществителни и прилагателни, напротив, пазят относителната автономия на задпоставения член като подвижна флексия.¹³ Това са основните идеи на Журавльов по повод на загубата на падежните флексии и прехода към аналитизъм в българския език.

Прегледът на по-новите методи и теории в историческата граматика не може да е пълен без т. н. *естествена (или натурална) морфология* (ЕМ), продължаваща структурното мислене и основаваща се на принципи, често използвани от редица слависти и езиковеди изобщо.¹⁴ Понеже тук няма възможност подробно да изложим основните принципи на тази интересна теория, ще обърнем внимание само на нейната тясна връзка с най-трайните постижения на лингвистичния структурализъм. За тези, които се интересуват от идеите на ЕМ, вече има цяла книга на български език от И. Гаравалова, посветена на анализа ѝ: *Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система*.¹⁵ Книгата е първата обширна работа по дадената проблематика на български. В нея освен общи теоретични въпроси се тълкуват и някои проблеми на българската граматика, обаче само в синхронен план. Понастоящем естествената морфология представлява вероятно единствената школа в езикознанието, която изучава синхронната и диахронната морфология при равни условия. Макар че това направление, основано от В. Майерталер, В. У. Дреслер, В. У. Вурцел и О. Панагъл, съществува от 70-те години на XX век, за съжаление все още много малко работи са публикувани по българска граматика в духа на тази теория. Понеже съм убеден, че теорията на ЕМ е приложима и към историческата славистика, старая се да илюстрирам това убеждение с конкретни анализи върху флективната система на отделни славянски езици. В тази връзка прочетох два доклада в областта на българската историческа морфология, които са издадени в България.¹⁶ Първата ра-

¹² Дуриданов 1957, 161.

¹³ Дуриданов 1957, 167.

¹⁴ Dressler 1987.

¹⁵ Гаравалова 2003.

¹⁶ Балаж 2003; Балаж 2004.

бота разглежда появите на т. н. *конструкционна иконичност (диаграматичност)* в историята на българския език, а втората анализира съдбата на именната флексия и морфологичната структура в български от гледище на *системната конгруенция*, един от главните принципи на ЕМ. Това са, разбира се, само начални опити, очакващи продължение в бъдещето, но поне дават някаква представа за въпросния модел.

Приключвам своя доклад с конклузията, че българската историческа граматика макар и да има свои специфични проблеми, не може да се развива без адекватна обща теория. Мисля, че гореизтъкнатите модели представляват именно такива общи рамки за морфологичните изследвания. Не е маловажно, че те всички споделят най-продуктивните идеи на структурализма и отдават достойно внимание на движещата сила на морфологичните промени – системата на граматичните опозиции.

ЛИТЕРАТУРА

- Балаж 2003 – Балаж, Л. Г. За някои въпроси на българската историческа морфология // *Език и идентичност*. Велико Търново: Faber, 42–49.
- Балаж 2004 – Балаж, Л. Г. Системна конгруенция в българската диахронна морфология // *Епископ-Константинови четения* № 9. Шумен, 9–16.
- Гаравалова 2003 – Гаравалова, И. Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система // *Verba magistri*. София.
- Георгиев 1969 – Георгиев, В. И. *Основни проблеми на славянската диахронна морфология*. София.
- Дуриданов 1957 – Дуриданов, И. Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм // *БЕ* VII. кн. 1, 5–18. (Препечатана в: *Христоматия по история на българския език*. София, 1983. 257–272.)
- Журавлев 1976 – Журавлев, В. К. Введение в диахроническую морфологию // *Linguistique Balkanique / Балканско езикознание* 19. 2, 49–71; 19. 3, 23–47. София.
- Журавлев 2004 – Журавлев, В. К. *Диахроническая морфология*. Москва, изд. 2-е.
- Dressler 1987 – Dressler, W. U. (Ed.). *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam–Philadelphia.
- Žuravlev 1977 – Žuravlev, V. K. Die Dynamik baltoslavischer Oppositionen // *Indogermanische Forschungen* 82, 191–225.